

ISSN 0453-8048
ISSN 0320-8281

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

№ 908

Серія «ІСТОРИЯ»

Випуск 42

Заснована у 1964 р.

Харків 2010

УДК 93(082)

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 8 від 25 червня 2010 р.)

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, професор	<i>С. І. Посохов</i> (відп. редактор)
канд. іст. наук, доцент	<i>Ю. В. Буйнов</i>
канд. іст. наук, професор	<i>В. М. Духопельников</i>
канд. іст. наук, професор	<i>Ю. О. Голубкін</i>
д-р іст. наук, професор	<i>В. І. Кадеєв</i>
д-р іст. наук, професор	<i>В. В. Калініченко</i>
канд. іст. наук, професор	<i>С. М. Куделко</i>
д-р іст. наук, професор	<i>В. В. Лантух</i>
канд. іст. наук, доцент	<i>Д. В. Журавльов</i> (відп. секретар)
д-р іст. наук, професор	<i>Б. К. Мигаль</i>
канд. іст. наук, професор	<i>Є. П. Пугач</i>
д-р іст. наук, професор	<i>С. Б. Сорочан</i>
канд. іст. наук, доцент	<i>О. П. Чижов</i>
д-р іст. наук, професор	<i>О. О. Чувпило</i>
д-р іст. наук, професор	<i>Б. А. Шрамко</i>

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61077 Харків, пл. Свободи, 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історичний факультет.

Тел.: (057) 707-54-78; факс (057) 702-03-79

E-mail: istfakkhnu@gmail.com; сайт: <http://www-history.univer.kharkov.ua>

Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2010. – № 908: Сер. Історія. – Вип. 42. – 420 с.

Матеріали «Вісника» відображають актуальні проблеми історії України, стародавньої та середньовічної історії, археології, нової та новітньої історії, історіографії та джерелознавства.

Для викладачів, науковців, студентів і всіх, хто цікавиться історією.

Материалы «Вестника» отражают актуальные проблемы истории Украины, древней и средневековой истории, археологии, новой и новейшей истории, историографии и источниковедения.

Для преподавателей, научных работников, студентов и всех, кто интересуется историей.

Усі статті прорецензовано.

При оформленні Вісника були використані ілюстрації англійського художника та гравера Обрі Бердслея до книги Томаса Меллорі «Загибель Артура»

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 11825-696 ПР від 04.10.06

©Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, оформлення, 2010

- Радченко Ю. Ю.** Знищення харківських євреїв органами ГФП та СД в роки Другої світової війни 134
- Рябченко О. А.** Студенти і професори вищих навчальних закладів радянської України у 1920-ті роки: метаморфози співпраці 145

НОВА ТА НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

- Біньовська А. С.** Роль Великої Британії у зовнішньополітичних стратегіях Г. Кіссінджера (кінець 60-х – середина 70-х рр. XX ст.) 163
- Бородіна О. Б.** Маніпулювання масовою свідомістю японців у період раннього Сьова (1926–1941 рр.) 169
- Елкін А. И.** Российские военные инвалиды в славянских странах в 20-30-е годы XX века 180
- Пастушенко А. А.** О специфике толкования каперства в раннее Новое время 188
- Посохов І. С.** «Сни Віри Павлівни»: суспільні ідеали студентів російських університетів ХІХ – початку ХХ ст. 198
- Сергеев И. П.** Советско-партийные школы и бюджет Наркомпроса (1920–1925 гг.) 212
- Тавшунский О. М.** Дипломатия Леопольда II накануне Берлинской конференции 1884–1885 гг. 227
- Фалько С. А.** Деятельность российской разведки в Китае в 70-80-х гг. XIX в.: проблема оценки вооруженных сил Цинской империи 237
- Чернявский А. С.** Политика ВЦСПС в отношении профсоюзного движения Финляндии (1944–1959 гг.) 248

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Богдашина О. М.** До питання про періодизацію позитивістського історіописання в Україні (1860-ті – 1920-і рр.) 261
- Голубкин Ю. А.** Вклад Мартина Лютера в создание немецких духовных песен 272
- Івлєва Я. А.** Фонди Синоду як джерело до вивчення історії духоборської, молоканської та скопєцької сект Таврійської губернії першої половини ХІХ ст. 281

Студенти і професори вищих навчальних закладів радянської України у 1920-ті роки: метаморфози співпраці

Рябченко О. Л.

Рябченко О. Л. Студенти і професори вищих навчальних закладів радянської України у 1920-ті роки: метаморфози співпраці. У статті на основі аналізу широкого кола джерел досліджується проблема входження «старої» професури у радянський ринок праці, розглядаються методи нейтралізації її впливу на студентство, простежуються зміни у стосунках між «старою» професурою вищих навчальних закладів і новим, пролетарським студентством.

Ключові слова: пролетарське студентство, «стара» професура, радянське суспільство, образ, дискурс.

Рябченко О. Л. Студенты и профессора высших учебных заведений советской Украины в 1920-х гг.: метаморфозы сотрудничества. В статье на основе широкого круга источников исследуется проблема вхождения "старой" профессуры в советский рынок труда, рассматриваются методы нейтрализации ее влияния на студенчество, прослеживаются изменения в отношениях между "старой" профессурой высших учебных заведений и новым пролетарским студенчеством.

Ключевые слова: пролетарское студенчество, "старая" профессура, советское общество, образ, дискурс.

Ryabchenko O. Students and Professors of Soviet Ukrainian Institutes of Higher Education in 1920th: Metamorphosis of Cooperation. In the paper on a wide source base the problem of entry of "old professors" into the Soviet labour market is investigated, methods of neutralization of their influence on the students are studied, changes in relations between the "old professors" and new proletarian students are traced.

Key words: proletarian students, "old professors", Soviet society, image, discourse.

XVII Професор, снимите очки-велосипед:

Я сам расскажу о времени и о себе.

В. Маяковский

Студентство стало одним із основних об'єктів політико-психологічного впливу радянської влади, котра намагалася сформувати нового радянського студента як соціальну реальність, як людину, яка б за своєю сутністю відповідала

духу нового суспільства, його соціокультурним нормам. А. В. Луначарський писав, що вищі навчальні заклади «мають бути якнайбільше нагіпнотизовані нашим комуністичним духом» [22, с. 3], одним із найвпливовіших проявів «гіпнозу» стало використання навіюючої сили символіки, яка мала постійно переконувати, що настав новий соціальний час [38, с. 22-31]. Держава взяла курс на пролетаризацію студентського складу вищих навчальних закладів: розпочалася боротьба за «нового студента».

Завдання це було надзвичайно складним, оскільки посилені спроби більшовиків модернізувати вищу школу постійно наштовхувалися якщо і не на відкриту протидію, то у всякому випадку на інертність переважної частини професури, без використання потенціалу якої влада не могла обійтися. В той час, коли студентство і держава радикально змінювалися і слідували новим стратегіям, професура намагалася нічого не міняти і в крайньому випадку відновити дореволюційний зразок взаємодії з державою, а по можливості і з студентами.

Входження «старої» професури в радянський ринок праці був обумовлений потребою суспільства в освічених людях, розумінням, що знання можна отримати лише від професора. Тому, незважаючи на появу нового символічного простору вищої школи, «... кафедри оставались те же, люди на кафедрах были старые, многие из них – хорошие специалисты в своей области – просто не понимали, что происходит в стране, и были крайне растеряны» [42, с. 67]. Зберігаючи «майже увесь персонал колишніх дореволюційних вищих навчальних закладів» [19, с. 213], влада, разом з тим, намагалася обмежити студентство від впливу професорської ідеології аполітичного дослідження чи лібералізму, тому процес входження «старої» професури в нове суспільство був об'єктом пристальної уваги з боку влади.

У нашому дослідженні подано аналіз складного процесу пристосування «старої» професури до нового політичного простору вищої школи, розглядаються методи нейтралізації її впливу на студентство, простежуються зміни у стосунках між викладачами у вищих навчальних закладах і новим, пролетарським студентством. Незважаючи на солідну кількість досліджень, присвячених питанням життя радянського студентства першого пореволюційного десятиліття [21], проблема традицій і новацій у стосунках між викладачами і молоддю не знайшла свого висвітлення в літературі.

Професор А. М. Утевський, який на початку 1920-х рр. навчався у Харківському ІНО, справедливо розділив «старих» викладачів на три категорії, відповідно до їхнього ставлення до нововведень радянської влади: «співчуваючі», «іронічні» та «розгублені». «Співчуваючі» разом з професорами – комуністами слідували установкам партії-держави, але, як зауважують дослідники, поява в професорських лавах незначної «лівої групи» принципово картину не міняла [24, с.139]. В будь-якому разі, це був

слабкий посередник між основною частиною викладачів і студентством. Партійні лідери неодноразово наголошували, що перебудова ВНЗ проходила за умов «пасивного, а іноді й ворожого ставлення переважної частини професури». Для професорського дискурсу 1920-х рр. характерним було постійне «просакування» ідеологічно маркованих мовних конструкцій – викладачі на лекціях любили парою реплік покритикувати радянську владу, що позитивно сприймалося більшістю студентів. Цього не уникали навіть на заняттях з природничих наук. Наприклад, один дотепний професор першого Московського державного університету, розповідаючи про *bacterium coli commune*, глузував, що мабуть від назви цієї бактерії виникло слово комуніст [16, с. 126], а професор Київського сільськогосподарського інституту, фізіолог рослин Є. П. Вотчал, іронізуючи над студентськими симпатіями до марксизму та радянської влади, коли мова заходила про К. Маркса, миттю хапався за печінку (мовляв, марксизм сидить у нього в печінках) [41, с. 20]. Під час лекцій він полюблив говорити: «Ваші авторитетні карли, маркси й енгельси з цього приводу сказали би...». На лекції з математики у Київському будівельному технікумі викладач, відкриваючи дужки, порівнював їх з більшовиками, зауваживши, що «більшовики – це дужки, що порушують загальний порядок» [5, с.6]. Звичайно ж, представники влади були стурбовані тим, що професори «обробляють» студентів і дуже часто траплялися випадки, коли «студент на першому курсі виступає проти неокласиків, а вже на третьому курсі підтримує їх» [10]; що досить часто кафедру використовують для пропаганди «ворожих» ідей, іронізуючи радянські гасла типу «догнати і перегнати» [39, с. 31-32]; що на лекції важко визначити, «де кінчається анатомія тварин і починається «анатомія соціальних явищ»» [29, с.34]. Як справедливо відмічав О. Марков, саме досвід лекційної взаємодії закладав перший камінь в фундамент нових стосунків професури і «пролетарського» студентства [24, с. 139].

З метою нейтралізації такого «негативного» впливу на студентство, йшов активний пошук методів протистояння «старій» професурі. Це була проблема, на вирішення якої мобілізувалися не лише партійні і комсомольські осередки вищих навчальних закладів, представники студкомів та профспілок, а й представники райпарткомів і Головополітосвіти. Так, на одному із таких засідань 22 серпня 1923 р. у Харкові, розглядалося питання про організацію міцних груп протидії «професурі старого зразка, які часто читають лекції, що суперечать духу радянського будівництва і розумінню істинно соціалістичної науки» [7, арк. 13]. Одні партійні лідери відмічали, що викладачів звинувачувати в цьому не можна, оскільки ці люди старі і переробити їх важко, відповідно навіть до прислів'я: «Від корови неможна очікувати канарейкового співу». В той же час пропонувалося створювати організаційно міцні гуртки – групи студентів, які б могли збивати старих професорів в той час, коли вони читали лекції не відповідно до «соціалістичного напрямку». Представники влади розуміли, що

партійні студенти, в основному, мають досить низький рівень знань і тому їхні виступи проти професорів можуть не лише не змінити ситуацію, а й бути небезпечними, оскільки «студент, що перебиває викладача під час спору, не відчуває під собою твердого ґрунту і професор його легко переможе». Для успіху подібних виступів визнавалося за необхідне організувати спеціальну групу студентів під наглядом осередку. Таких, спеціально вишколених молодих людей, використовували не лише для протидії викладачам на лекціях, а й для впливу на безпартійне студентство на зборах, мітингах. Відомий український літературознавець і критик, проф. Ю. Кобилецький згадував, що у роки його навчання у Київському ІНО окремим комсомольцям доручалось вивчати напам'ять цілі сторінки праць В. І. Леніна для протистояння у дискусіях політичним опонентам. І тоді «такі комуністи – лєнінці, відштовхнувши троцькістського балакуна з трибуни, шпарили цитатами, як з кулемета, під аплодисменти робітфаківців. А бувало й так, що дискусії переносились на площу перед університетом, забруковану тоді буличником, що ставав часто аргументом в руках робітфаківців...» [15, с. 117-118].

Процес входження колишніх еліт до радянського суспільства був об'єктом пристальної уваги і з боку радянської періодики. Протягом 1920-х рр. здійснювався пошук мови для опису соціально-структурного процесу, легітимізувалися категорії, якими можна було офіційно визначати тих чи інших радянських громадян та соціальні групи [49, с. 97]. Для характеристики викладацького корпусу і небажаних ситуацій у вищій школі тодішня пропагандистська машина небезуспішно використовувала нову лексику, яка раз і назавжди закріпила в головах як пересічних громадян, так і учнівської молоді негативний образ професора. Він уявлявся авторам «ворожим» як щодо самої нової влади, так і до її перетворень на ниві освіти [33, с. 55]. Дослідники раннього радянського суспільства говорять про те, що роль публічного дискурсу і категорій радянської ідеологічної мови для самоідентифікації радянських громадян була надзвичайно велика.

Професура була приречена офіційною періодикою взяти на себе карикатурний образ ворога – її величали («Зубрами», «Коршунами», «реакційними саламандрами», з яких потрібно скинути колір захисту і дати поле діяльності поза межами навчальних закладів. І в цьому випадку ми бачимо яскраві прояви зооморфізму як складової частини міфологізації суспільних процесів. Дослідники відмічають, що порівняння з тваринами об'єкта, що висміюється, був давнім і надзвичайно ефективним прийомом, спорідненим з карикатурою і байкою [32, с. 31]. Влада робила все можливе для того, щоб образ професора закріпився в масовій свідомості таким спотвореним і недалекоглядним. Це підтверджується словами одного із студентів того часу, в майбутньому відомого літературознавця С. Крижанівського, який відмічав, що вся біда була в тому, що «здебільшого ми в ці

стереотипи вірили, рівень нашої наївності і довірливості був тотожний рівню нашої дурості» [18, с. 19].

Академік І. М. Францевич, який здобував освіту у Харківському ІНО, відмічав, що пролетарські студенти палко підтримали заклик В. Чубаря до боротьби зі старою професурою [40, с.19]. Вони нерідко були самі авторами дописів, в яких переконували про необхідність перереєстрації не лише студентського, а й професорського складу ВНЗ, оскільки останній «по своєму составу, безусловно, непролетарскому, а также по усвоенным методам преподавания, заставляет желать лучшего». Лунали заклики замінити «выдохшихся, никчему уже не пригодных, но ещё злобствующих «спецов от науки» «новой струей»» [13].

У середовищі студентів методично і цілеспрямовано насаджувався нігілізм щодо професорської корпорації. Документи свідчать про численні випадки неетичного ставлення до викладачів, які інколи межували з хамством. «Невгамовне робітфаківське плем'я іноді витворяло чимало такого, що не вмішувалося ні в яку уяву викладачів», згадував Ю. Кобилецький [15, с. 115]. У багатьох робітфаківців були пістолети. Невдовзі професори почали скаржитись на деяких занадто ретивих хлопців, які, приходячи складати заліки, виставляли з кишені дуло нагана. «... Дехто приходив до мене на зачот, а з кишені револьвер стирчить. Я, звичайно, не боюся. Але не зрозуміло: до чого тут револьвер? Зачот я й так поставлю, якщо людина щось знає. А то, знаєте, револьвер... Людина дивиться тобі в вічі і так, знаєте, многозначно вмовляє: «Ви, професоре, ще не одмітили мені в книжці зачотик»... Хе – хе» [25, с. 69-70]. Тоді вийшов наказ здати зброю. Це сколихнуло весь робітфак. «Більшість з нас вважали, що через кілька місяців станеться світова революція. З навчанням буде покінчено і без зброї нам ніяк не обійтись, – писав відомий український драматург О. Корнійчук у своїх спогадах про навчання на робітфаци Київського ІНО. Тоді нам авторитетно пояснили, що світова революція раніше ніж через півроку не почнеться, і зброя була здана» [17, с. 12].

У перше пореволюційне десятиліття нове, пролетарське за походженням студентство, особливо його комсомольський актив, робітфаківці та колишні червоноармійці, розраховували не лише на пільги при вступі до ВНЗ, у них розвинувся комплекс ідеї відплати. Цей комплекс включав широкий спектр соціальних переваг: відплату посиленою увагою до їхніх проблем, кращим ставленням, ніж до інших, особливо при оцінюванні знань, відплату за їхні революційні заслуги, а то і просто за пролетарське походження. Основу ж ставлення переважної більшості професури до студентства визначала не громадська позиція чи походження, а рівень знань чи наполегливість молоді у здобутті їх. Саме на цьому ґрунті розгорталися численні непорозуміння і конфліктні ситуації. Для сьогоденішнього студента нереальними уявляються картини відкритих погроз викладачам, тикання чи вказування на «недоліки» в роботі. Наприклад, коли І. Ф. Єрофіїв не зарахував залік студенту

робітфаку другого курсу Харківського ІНО В. С. Огієнку, останній, вимагаючи оцінки, погрожував йому: «Ти не стався до мене суворо, бо я з тобою буду балакати особисто в деканаті» [44, арк. 375]. Він не міг зрозуміти, чому саме його відраховують з робітфаку, коли у нього залишилися незданими лише якась там німецька, українська мови та математика: «...До мене так гостро ставляться, може тому, що я батрак – з 10 років почав батракувати і з таким презирством ставляться до мене? Хто заступиться за мене? Куди мені йти тепер? Я залишився безробітний, голодний і голий – мені всього 19 років, я безприютний» [44, арк. 374].

За неуспішність (був чотири роки на робітфаці і не перейшов на третій курс) та зухвале поводження з викладачами виключили з Харківського сільськогосподарського інституту С. З. Бобкова [46, арк. 18]. «Оскільки за чотири роки на нього витрачено багато коштів» [46, арк. 22], С. З. Бобкова, як і В. С. Огієнка, було поновлено в складі студентів. Ставлення до викладачів до уваги не бралось.

Студенти у своїх вимогах могли навіть ректора змусити «схопити свій портфель і накивати п'ятами під загальний регіт і свист», а потім ще й жартівливу пісню наспівувати:

На городі бузина,

А в Києві Лобода* –

На студентів напада [4, с. 493]

Студенти часто влаштовували збори – дискусії з професурою, на яких заявляли претензії до викладачів, мовляв, учать нас не так, як треба, вимагають знати непотрібні для революції теореми з геометрії, тригонометрії, алгебри, або якісь древні юси великі та малі. А на одних із таких зборів молодь навіть звинувачувала професора – біолога в тому, що він виводить якихось мушок – дрозюфіл, замість того, щоб сприяти піднесенню сільського господарства – «де нам було знати про закони генетики, спадковості та інші премудрості» [15, с. 114].

У другій половині 1920-х рр. з'явилися угоди на соціалістичне змагання з професурою. Наприклад, серед вимог, що їх ставили студенти відомому мовознавцю, професору Одеського ІНО О. І. Томсону, був пункт про неодмінне «прикладання марксистської методології», який Олександр Іванович підписувати відмовився, зазначивши, що він «викладає мовознавство, а не марксизм. Моя дисципліна побудована на реальних фактах. При чім тут марксистська методологія?» [23, с. 47]. Таке ставлення не задовольняло найреволюційнішу частину студентства, тому лекції відомого мовознавця піддавалися самій жорсткій критиці.

Немало студентів з часом, не без впливу тієї ж професури, яка, незважаючи на гостру критику, знаходила в собі сили «сіяти добре і вічне», все більше починали розуміти, «який важкий їх труд, я навіть сказав би – подвиг, і ставилися до своїх вчителів з усе більшою повагою

* Лобода М. І. – ректор Київського ІНО до 10 квітня 1924 р.

і шаную» [15, с. 114]. Таке переродження молоді було підмічене і тогочасними українськими письменниками, наприклад, «суворий аналітик доби» В. Підмогильний так охарактеризував еволюцію поглядів студента – «пролетаря» С. Радченка: «Небезпечний нахил до неповної індукції, коли юнак на підставі перших двох десятків років земного гостювання, років смішних і наївних, пробує від себе установити світові закони, раз у раз стукаючись лобом об дійсність, поступився в ньому мудрому прагненню поступово обзнатися з життям і накупчити в собі достатню кількість його фактів» [35, с. 91]. В процесі спілкування з мудрими наставниками навіть студенти – комуністи, які «настойчиво и упорно» втілювали в життя ідеї партії щодо перетворення університетів в інститути народної освіти, стали розуміти важливість відновлення всебічної глибокої підготовки спеціалістів і фундаментальних наукових досліджень [1, с. 75].

Переважаюча більшість «старої» генерації, за словами професора В. Є. Грум – Гржимайла, будучи впевненими, «что ученье Маркса есть отсталое ученье», прийняла пропозиції більшовиків про співпрацю і залишилась у вищій школі, сподіваючись, що обидві сторони мають вести себе в першу чергу чесно по відношенню один до одного: «небольшевики – работать не за страх, а за совесть. Большевики – честно учитьвать результаты опыта и иметь мужество видеть свои неудачи, а не валить с большой головы на здоровую» [53, с. 256].

Різноманітні документи донесли до нас образи тих професорів, які добре сприйняли нових, досить часто малознаючих, але зацікавлених в осягненні наук студентів. В холодних аудиторіях, в умовах психологічного пресингу, матеріально незабезпечені, вони, не шкодуючи сил, часу і терпіння, робили все, щоб навчити їх. «Я завжди любив працювати з молоддю, вільною від косності і рутинерства, які часто властиві так званим визнаним спеціалістам того часу», згадував Є. О. Патон [34, с. 93]. Можна навести безліч прикладів небайдужого ставлення викладачів до перспективних, талановитих, але недовчених студентів. Показовою у цьому відношенні є доля політкомісара Харківського музично-драматичного інституту Якова Івановича Єнакієва. Роль політкомісарів у ВНЗ відома, як і нюанси їхнього ставлення до професорсько-викладацького складу. Такі посади здебільшого отримувалися за революційні заслуги, рівень освіти при цьому до уваги не брався. Так, найвагомішою причиною для призначення Журавльова політкомісаром Кам'янецького робітфаку вважалося те, що «его молодая рука не дрогнула даже в то время, когда нужно было отдать революционный долг изменившему делу революции своему родному отцу, брату и сестре. Он их убил, ибо преданность революции поставил выше родственных связей!» [43, арк. 55].

Призначений політкомісаром у 1922 р., Я. І. Єнакієв невдовзі стає проректором Харківського музично – драматичного інституту. Як писав композитор С. Дремцов, він помітив, що природа щедро наділила цього

юнака прекрасним голосом, тому з 1924 р. «цікавився й слідкував за його долею і, впливаючи на його почасті, досяг того, що він почав вчитися у М. Л. Чемезова» [47, арк. 46а]. Проф. ХДМІ Микита Леотієвич Честнейший – Чемезов підкреслював, що всього за два роки студент Я. І. Єнакієв, завдяки таланту і старанності, мав винятковий серед вокалістів академічний успіх [47, арк. 46]. Викладачі і артисти клопоталися перед НКО про подальше навчання цього юнака, відмічаючи, що «над таким матеріалом стоїт і необхідно *работать*», пророкуючи йому широке майбутнє оперного співака з унікальним драматичним тенором. Завдяки такій широкій підтримці, колишнього політкомісара було відряджено у 1928 р. до Ленінградської консерваторії для поглиблення музично-сценічних здібностей та удосконалення голосу.

За словами колишнього студента Харківського ІНО Ю. Лаврінєнка, рядова більшість студентів була байдужою до занять, але, незважаючи на хаос, «частина студентів була захоплена, зачарована невлловимими «жарптицями» наук у блискучих викладах своїх професорів» [20, с. 65]. Вони пронесли через усе своє життя безмежну повагу і подяку до тих викладачів, які в жахливих умовах морального й фізичного терору зуміли здійснити творчий подвиг й лишили по собі добру славу. Зі сторінок спогадів постають перед нами загальноvizнані кумири, лекції яких проходили в переповнених аудиторіях. Потужним магнітом притягував, зачаровував своїх учнів професор Київського ІНО М. К. Зеров: «Ці лекції були таки справді святом. Ні, бенкетом! Це була велика насолода – вслухуватися в тонке плетиво обточених слів, якими Микола Костевич малював: широкий антураж, епоху, порівняння з іншими явищами літератури... Слухаючи його, я в голові собі не покладала, що перед нами – найвидатніша постать у літературі нашого часу. Я, як і всі в аудиторії, ставала рабом його чародійства» [6, с. 185]. А відомий літературознавець і перекладач Г. П. Кочур відмічав, що, зважаючи на те, що лекції М. К. Зерова починалися з другого курсу, він намовив кількох першокурсників і вони побували на них «передчасно» [30, с. 10]. Зірками першої величини засяяли перед студентами професори Харківського ІНО – літературознавець О. І. Білецький і мовознавець Л. А. Булаховський [20, с. 65]. «Олександр Білецький, найблискучіша в нас постать, оракул і кумир студентства, ерудит і вітія, певними рисами – харківський відповідник київському Миколі Зерову ... Ми були як мореплавці, він – сирена. Ми були зачаровані» [52, с. 125, 127]. На все життя запам'яталися академіку АН УРСР Олександр Петровичу Чекмарьову, який у 1921 р. навчався у Катеринославському ІНО, лекції відомого хіміка Льва Володимировича Писаржевського, «який і в радянську епоху продовжував кращі традиції хімічної школи Ломоносова і Менделєєва. Це був великий знавець своєї справи, чарівник слова. Читаючи лекції, він ніколи не користувався конспектами і неподільно володів своєю аудиторією» [50, с. 15].

«Чудовим учителем», «батьком усіх сліпоглухонімих», «геніальним педагогом», «геніальним новатором, що вмів навчити сліпого розпізнавати кольори, глухого – розпізнавати гаму, німого – передавати свої думки іншим» називали свого декана Івана Панасовича Соколянського студенти факультету соціального виховання ХІНО [12, с. 53]. Нерадивим педагогам, які не могли організувати навчально-виховний процес, пропонували звертатися до робіт цього вченого, де «ви прочитаєте те, що не раз чули від Івана Панасовича на ФСВ... читайте уважніш, перечитуйте й згадуйте все, що колись чули від проф.Соколянського!» [51, с. 75-80].

Їх було багато, про яких можна сказати словами С. Крижанівського, що ними він охарактеризував свого викладача з Миколаївського інституту соціального виховання – українського інтелігента старої формації, цілком лояльного до радянської влади – Д. С. Лагуту: «Це був на диво добрий і співчутливий чоловік, який без втоми ... возився з нами, хлопчачами і брав діяльну участь у їх долях» [18, с. 33].

Продовжували працювати в радянські часи і викладачі, які, як описаний Ю. Шевельовим професор В. І. Веретенников, звикли до студентів старого зразка, а до нових, «що від них пахло овчиною, клунею, а може й нужником, він ставився з огидою й зневагою і ніколи не приховував свого гидливого презирства. Старий, якось ніби висохлий, він сидів у великому фотелі, ледве займаючи третину місця і кидав речення на зразок такого: «Це загальновідомо, але ви, звичайно, цього не знаєте. Та що Ви взагалі знаєте?»

Фрази на зразок «Ви прийшли до мене дурнями, дурнями й підете від мене» [29, с. 34] звучали як вирок пролетарському студентству, підкреслювали їхню ущербність у порівнянні з тими, хто мав гімназичну освіту. Тому не дивно, що нові студенти висували вимоги звільняти таких викладачів «для остраху». Ці вимоги, як правило, залишалися безрезультатними, молодь переконували не звертати уваги і терпіти, бо «настане час, і цей спец пошкодує про свої слова. Він класово сліпа людина, а ваша справа – гризти зубами граніт науки» [15, с. 114]. Якщо протистояння заходило далеко і, котрийсь із професорів, не витримавши натиску, сам звільнявся, досить часто тривалий час лекції було читати просто нікому, як це трапилось у Дніпропетровському гірничому інституті імені Артема, коли протягом року там не викладалася хімія [3, с. 29].

Революційна «девальвація» особливого статусу професорської корпорації виявилася і в запровадженні реформаторських методів викладання. Діячі Головпрофосвіти, слідуючи за модними західними інноваціями, вводили їх, намагаючись тим самим звести до мінімуму безпосередній контакт студентської аудиторії з «ненадійною» професурою [37, с. 284]. Актив пролетарського студентства розгорнув широкий наступ на традиційні методи викладання, сподіваючись, що саме дальтон-план дозволить реалізувати поставлену мету «завоювання вищої школи», зменшуючи роль професора до рівня простого

консультанта. За допомогою бригадно-лабораторного методу навчання мало перетворитися на колективні практики. Слабопідготовленому пролетарському студентству лекції професорів старої школи, як правило, були складними для розуміння і, можливо, саме з цієї причини вони часто погано відвідувалися чи навіть ігнорувалися, а не тому, що студенти «не мають бажання ритися в професорському багажі».

Бригадно-лабораторна система, яка дозволяла завжди отримати необхідну консультацію і повністю використовувати можливості «колективної проробки» матеріалу при найменших затратах, могла бути дійсно більш зручною для молоді, яка не мала необхідної освіти. Проте на практиці, в умовах їх несприйняття, ці методи доволі часто перетворювалися на пародію лабораторної проробки матеріалу. Досить навести, наприклад, випадок у Кам'янецькому ІНО, коли викладач залишив студентів самих для вивчення, сказавши їм: «Уявляйте, що я присутній». Молодь швидко зорієнтувалася у ситуації, залишивши аудиторію: «Краще ми підемо теж у своїх справах, а він хай уявляє, що ми працюємо» [36, с. 50].

Впровадженню нових методів навчання були присвячені не одні студентські збори чи засідання предметних комісій різного рівня. Іноді на них доходило до анекдотичних ситуацій. Професор Київського ІНО І. В. Шаровольський, знаючи, що студенти будуть критикувати його методичку викладання, перед початком зборів попросив слова. «Коли йому його надали, Іван Васильович, добродушно почухуючи свою лискучу лисину, заявив: «Товариші! Ото все, що ви про мене говоритимете, правда! А мене пустіть додому готуватися до завтрашньої лекції». І сміх, і гріх!» [15, с. 113].

Не в змозі подолати протидію професури нововведенням, влада піддавала лекції нищівній критиці, називаючи їх «мертвим капіталом», «старим багажем», власники якого «лишилися далеко позаду епохи, і не доженуть її, бо догнати не можуть (багаж тяжить назад), а часто й не хочуть» [48, с. 26]. Професуру називали «гарними горлянками для поширення шовіністичних ідей» [41, с. 20], весь час перекопувалися, що лекції – це знаряддя калічення майбутніх фахівців [11, с.45], що коли їх слухаєш, «то забуваєш, що існує радянська влада» [11, с.45]. Раз по раз в періодиці з'являлися дописи, які мали донести до читача думку, що «лекції являються самым подходящим местом для того, чтобы выспаться и несколько часов ни о чем не думать» [2, с.28], що всім без винятку студентам слухати їх нецікаво. Для прикладу наведемо опис лекції відомого мовознавця, професора Одеського ІНО О. І. Томсона: «В аудиторії тихо. Одноманітно, мов краплі обридлого осіннього дощу, падають слова лектора. Не зупиняючись і не підносячи голоса, не прискорюючи й не загаюючи темпу, він читає чергову лекцію... На задній лаві, приспані нудьгою, мирно храплять студенти. Дехто із захопленням читає книжки. В кутку молодий поет закінчує недописані вірші...» [23, с. 47]. Можливо, хтось і писав вірші, бо, як відмічав С. Олійник, у ті часи

студентська молодь якось по особливому захоплювалась літературою, зокрема поезією, тому часом бувало, що котрийсь із майбутніх поетів, «загорівшись» якоюсь темою, писав вірші на лекціях, сівши десь у задньому ряду. Тож коли одного разу викладач підняв такого студента – поета П. Педу, щоб той додав щось про аналізовану ним теорію криз, останній відповів: «Можу, професоре, додати що ... у мене сьогодні теж криза!», а через декілька днів склав на відмінно цей розділ [31, с. 54, 57].

Екзамени і заліки в ідеалі також повинні були готуватися і здаватися побригадно. Студенти розподілялися на групи по декілька осіб. Призначали бригадира, який і відповідав за знання своєї бригади. Колишня студентка Житомирського робітфаку Н. Гессе згадувала, що цей метод – «вещь страшная сама по себе, поскольку отметки ставились на бригаду. Бригады формировались чаще всего по однокачественному признаку. Но у нас проводился эксперимент, и их сформировали по разнокачественному признаку. Поскольку я была первой студенткой рабфака, мне дали самых отстающих, с которыми ничего нельзя было сделать... Что-либо втолковать им было невозможно ... Я училась лучше всех и переваливалась с двойки на тройку» [49, с. 169]. Про те, що бали виставлялися по відстаючим студентам, свідчать і спогади студента Харківського технологічного інституту М. Москвіна [28, с. 45, 46].

Розповсюдженим в ті роки стало також «арапництво», коли студенти використовували «методи» скандалів, підкупу більш встигаючих і здавали дисципліни без необхідних для цього знань. Так, 12 квітня 1929 р. до профкому Харківського геолого – землеустрійного інституту надійшов лист від групи студентів четвертого курсу агрономічного факультету, які відмовлялися скласти залік разом з М. Коваленком. Перебуваючи в одній бригаді з більш встигаючими студентами, у разі, якщо викладачі відмовлялися зараховувати йому предмет, цей студент нервово й голосно заперечував: «я знаю більше від цих товаришів і Ви мені не зарахуєте. Я не погоджуюсь з таким методом заліку ...». В результаті М. Коваленко декілька раз таким «методом» скандалів отримував залік, зокрема у професорів Белоніна, Шебаліна, викладачів Фомюк та Соловейчика [8, арк. 2]. Розповсюдженим у 1920-ті рр. було складання предметів більш встигаючими студентами за відстаючих. За таку практику, наприклад, у 1923 р. із Харківського медичного інституту відрахували студента Г. Я. Гермаша [46, арк. 219]. Це явище яскраво описується в оповіданні Ю. Шовкопляса «Неприємності», герой якого – студент Черник, складав іспити за інших за гроші – з кого брав 8 карбованців, а з ким і за червінець домовлявся.: «Ти ж знаєш, що за звіт менш як півтора карбованці не беру. Це з приятелів, а так більше. Зараз без економічного прорахунку жити не можна – це ще Ленін висловив.... Ну, звичайно, ризикуєш, але ж і мені нових штанів хочеться. Хіба ж професори всіх можуть запам'ятати?» [54, с. 110]. Виключали студентів із інститутів і за виставлення собі фальшивих оцінок. Так, у 1924 р. із

Одеського медичного інституту із 5 курсу було відраховано А. І. Заславського за підроблення оцінки з мінералогії і студента 2 курсу М. Б. Векслера [47, арк. 23-24]. Цей та аналогічні випадки вважалися «рештками старого дореволюційного ВИШу», а критика писала, що «студенти такі, коли не зовсім вивелись, то виводяться» [26, с.49]. Поширеною також була практика, коли студенти за гроші (4–5 карбованців за день роботи) наймали так званого «китайця» чи «японця», в залежності від того, яку частину дипломного проекту потрібно було зробити [9, с. 61].

Незважаючи на постійні вказівки щодо запровадження бригадно-лабораторної проробки дисциплін, «стара» професура намагалася продовжувати стару традицію – утворювалися «хатні школи», «гуртки», студенти запрошувалися до них додому для роботи або для здачі іспитів чи заліків. В таких гуртках можна було зустріти й студентів комсомольців. Іноді саме такі візити справляли враження на молодь. Як згадував Ю. Шевельов, професор ХІНО Олекса Ветухів радо приймав у себе вдома студентів, позичав їм книжки для доповідей, тому «чого він не навчив нас у своєму курсі, Ветухів доробляв своїм образом, побутом, мовою» [52, с. 132]. Професор КІНО М. К. Грунський мав звичку приймати від студентів екзамен у себе вдома. Микола Кузьмович під час розмови пригощав чаєм, але якщо студент не знав предмет, говорив: «Приємно було з вами чай попийти, ось нате вам книжки, прочитайте і приходьте: тоді ще чаю поп'ємо!» Зрозуміло, що невдаха після такого «чаю» вискакував від професора як ошпарений і вже на другий раз приходив у всеозброєнні» [15, с. 115].

Практика занять і здач предметів вдома у викладачів не схвалювалася, вона з кожним роком все більше визнавалася місцем для підготовки «петлорівського молодняка». Тому на кінець 1920-х рр. «реліктами» старої школи стали не лише екзамени, заліки, а й дипломні роботи, які заважали швидкому випуску так необхідних «спеціалістів» [27, с. 11-12]. З 1929 р. студентам уже не доводилося по декілька разів здавати дисципліни – їх ніхто не мав права «погнати», навіть коли вони нічого не знали. Викладач в кращому випадку міг сказати: «Ви нічого не знаєте, але я вам зараховую!». Для полегшення участі студентів деякі викладачі винайшли щось на зразок сучасних тестів – наприклад, під час заліку з математики видавали тексти, в яких студенти мали підкреслити потрібну відповідь, а інші диктували студентам зміст теми, включаючи те, що треба написати в дужках. В разі, коли хтось із студентів протестував проти такої методики прийому заліків, більшість мала негативні результати, та, констатуючи цей факт, викладач все рівно говорив: «Усім зараховую» [14, с. 8-9]. Так поступово втрачався контроль за індивідуальною підготовкою студентів, що було просто знахідкою для прикриття «колективом» некомпетентності чи елементарного небажання вивчити предмет.

Всіх, хто намагався критикувати нові методи викладання та обліку знань, як правило, виключали із ВНЗ. Н. Гессе відмічала, що коли вона на зборах виступила з такою критикою, то «была тут же исключена, тогда в первый раз, но не в последний – за попытку дискредитировать социалистические методы образования» [49, с. 169]. Репресивними заходами – всілякими чистками чи перереєстраціями, влада змусила переважну більшість студентів на кінець 1920-х рр. засвоїти зовсім нехитру науку вірного орієнтування у політичному просторі радянського ВНЗ: бути не просто мовчазним спостерігачем, а «палким прихильником» перебудови навчального процесу.

Таким чином, спроби реорганізації структури і навчального процесу вищої школи не знаходили співчуття переважної частини професури, яка, прийнявши пропозицію до співпраці, все ж інертно ставилася до нововведень більшовиків. Пролетарське студентство, особливо його актив, прийшло у вищу школу зі своїми культурними смаками, традиціями побуту і поведінки, ідеєю відплати, мало своєрідну власну мову і слідувало новим стратегіям. В таких умовах, коли держава і студентство радикально змінювалися, а «стара» професура не бажала нічого міняти чи відновити традиційну взаємодію, уникнути бодай прихованого конфлікту було неможливо. Для обмеження впливу викладачів на нове студентство розроблялися різноманітні методи протистояння «професурі старого зразка», запроваджувалися реформаторські методи викладання. Влада доклала чимало зусиль, щоб створити і закріпити в свідомості громадян стереотипний карикатурний образ недалекоглядного професора, який весь час намагається саботувати радянські нововведення. У середовищі студентів методично і цілеспрямовано насаджувався нігілізм щодо професорської корпорації. Та, незважаючи на ці зусилля, на гостру критику методів викладання і позиції стосовно радянської ВНЗ, переважна частина «старої» еліти продовжувала працювати і віддавати свої знання молодому поколінню, сприяючи поступовому «переродженню» малознаючих, але зацікавлених в осягненні наук студентів. Проте давати однозначну оцінку стосункам всередині корпорації неможливо – в новій вищій школі поряд з порядністю існувала корисливість, була в пошані і підтримувалася система доносів, вистежування, що створювало атмосферу напруги, недовіри і врешті-решт байдужості до долі ближнього.

Примітки

1. *Академик* Иван Николаевич Буланкин. 1901 – 1960. – Харьков, 2004.
2. *Бездомный* Б. Почти научное руководство для студентов / Б. Бездомный // Студент революції. – 1926. – №2.
3. *Відбити* пазурі коршунам // Студент революції. – 1930. – №12. Підпис: М. Щ.
4. *Галич* М. Справжній талант / М. Галич // Косинка Г. Гармонія. – К., 2003.

5. Герф С. До підсумків перевірки вишівських осередків КП(б)У / С. Герф // Студент революції. – 1930. – №14.
6. Гуменна Д. Дар Евдотеї. Испит пам'яті. – К., 2004. – Кн.1.
7. Державний архів Харківської області (Далі – ДАХО). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр.885. – Арк.13.
8. ДАХО. – Ф. Р-5645. – Оп.3. – Спр.1. – Арк. 2.
9. Жорстока боротьба «китайцям» та «японцям» // Студент революції. – 1930. – № 1.
10. Злодії що вкрали студентські квитки // Комсомолец України. – 1929. – 14 лютого.
11. Знаряддя калічення майбутніх фахівців // Студент революції. – 1930. – №5. Підпис: Оява.
12. Іваненко О. Моя Марія / О. Іваненко // Завжди в житті. Спогади. – К., 1985; Смолич Ю. Твори у 8 томах. – Т. 7: Розповіді про неспокій. – К., 1986.
13. Из жизни высшей школы. // Известия (Одесса). – 1922. – 8 июня. Подпись: студент инархоза Максимов.
14. Испит скасовано, – усім зараховую // Студент революції. – 1930. – №12. –Підпис: О. Б.
15. Кобилецький Ю. Даль махне крилом / Ю. Кобилецький. – К., 1985.
16. Коган Б. На исторической проверке / Б. Коган // Красное студенчество. – 1927 – 1928. – №4–5.
17. Корнійчук О. Твори в 5-ти т. – Т. 5: Публіцистика / О. Корнійчук. – К., 1968.
18. Крижанівський С. Спогад і сповідь з ХХ століття / С. Крижанівський. – К., 2002.
19. Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20-30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень / М. М. Кузьменко. – Донецьк, 2004.
20. Лавріненко Ю. Чорна пурга / Ю. Лавріненко. – К., 1985.
21. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки / В. В. Липинський. – Донецьк, 2000; Лаврут О. О. Студентство радянської України в 20-ті роки ХХ ст. / О. О. Лаврут. – Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2004.
22. Луначарський А. В. Борьба за душу / А. В. луначарський // Народное просвещение. – 1921. – № 77–78.
23. Мальц Ф. «Я викладаю реальні факти – марксизм тут ні до чого» / Ф. Мальц // Студент революції. – 1930. – №3.
24. Марков А. Что значит быть студентом / А. Марков. – М., 2005.
25. Микитенко І. Кадри / І. Микитенко. – Харків, 1932.
26. Мироненко В. Ю. Шовкопляс. Студенти (збірка оповідань) / В. Мироненко // Студент революції. – 1930. – № 15.
27. Мосель Й. Опортуністичний прорив на двох факультетах / Й. Мосель // Студент революції. – 1930. – №11.

28. *Москвин М.* Хождение по вузам. Воспоминания комсомольца / М. Москвин. – Paris, 1933.
29. *Науменко І.* Ветеринар за анатомією соціальних явищ І. Науменко // Студент революції. – 1930. – №4.
30. *Новикова М.* Перекладацький світ Григорія Кочура / М. Новикова // Кочур Г. Трете відлуння. – К., 2000.
31. *Олійник С.* Поет молодості / С. Олійник // В ім'я добра – супроти зла. – К., 1977.
32. *Орлов И. Б.* Образ нэпмана в массовом сознании 20-х гг.: мифы и реальность / И. Б. Орлов // Новый исторический вестник. – М., 2002. – №1 (6).
33. *Парфiненко А. Ю.* Проблема «ліквідації» університетів України в радянській журнальній публіцистиці 1920-х – початку 1930-х років / А. Ю. Парфiненко. – Дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2007.
34. *Патон Є. О.* Спогади. Літературний запис Юрія Буряківського / Є. О. Патон. – К., 1956.
35. *Підмогильний В.* Місто / В. Підмогильний. – Харків, 2005.
36. *Потрібна деяка реформа* // Студент революції. – 1929. – №4. Підпис: Архип Боберський.
37. *Рожков А.* В кругу сверстников. Жизненный мир молодого человека в советской России 1920-х годов / А. Рожков. – Краснодар, 2002.
38. *Рябченко О. Л.* Студентство у символічному просторі міста Радянської України (1920-ті роки) / О. Л. Рябченко // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Випуск 28. – К., 2009. – С. 22 – 31.
39. *Светов С.* Чого навчає Одеса / С. Светов // Студент революції. – 1930. – №3.
40. *Стадниченко В.* Вимір висоти / В. Стадниченко // Ранок. – 1967. №11.
41. *Тіні Чайнова й Туган-Барановського в аудиторіях радянського ВИЩу* // Студент революції. – 1930. – №3.
42. *Утевский А. М.* Начало пути / А. М. Утевский // Университеты. – 2005. – №3.
43. *Центральний державний архів громадських об'єднань України.* – Ф. 1. – Оп.20. – Спр.1513. – Арк.55.
44. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (Далі – ЦДАВО У).* – Ф. 166. – Оп.6. – Спр.10514. – Арк.375.
45. *ЦДАВО У.* – Ф. 166. – Оп.5. – Спр.643. – Арк. 46а.
46. *ЦДАВО У.* – Ф. 166. – Оп.2. – Спр.1573. – Арк.219.
47. *ЦДАВО У.* – Ф. 166. – Оп.4. – Спр.679. – Арк. 23 – 24.
48. *Чарний А.* Терпіти далі? / А. Чорний // Студент революції. – 1930. – №2.

49. *Чуйкина С.* Дворянская память: «бывшие» в советском городе (Ленинград, 1920-е -30-е годы) / С. Чуйкина. – СПб., 2006.
50. *Шаповал І. М.* Олександр Чекмарьов / І. М. Шаповал. – К., 1981.
51. *Шахрай О.* Хто винний і кого слід карати? / О. Шахрай // Радянська освіта. – 1928. – №7–8.
52. *Шевельов Ю.* Я – мене – мені ... (і довкруги) / Ю. Шевельова. – Харків – Нью-Йорк, 2001. – Т. 1.
53. *Шишкин В. А.* Россия в годы «великого перелома» в восприятии иностранного дипломата / В. А. Шишкин. – СПб., 1999.
54. *Шовкопляс Ю.* Неприємності / Ю. Шовкопляс // Студенти. – Харків, 1930. – С. 110.

© *Рябченко О. Л., 2010*